

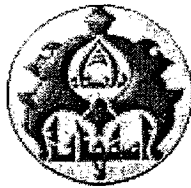
۱۳۱۱/۱۰/۲۵
۱۳۱۳/۲۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱/۱۰/۲۲

۱۷/۱/۱۰۷۲۵۳

۱۷/۱۲/۲۱

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش تاریخ ایران دوره
اسلامی

بررسی معاهدات و امتیازات بین ایران و انگلیس از دوره قاجار تا مشروطه
۱۳۲۴-۱۲۱۰ق / ۱۹۰۶-۱۷۹۵م

استاد راهنما:

دکتر مرتضی دهقان نژاد

استاد مشاور:

شادروان دکتر مهدی مهرعلیزاده

پژوهشگر:

زینب جلالیان

مهرماه ۱۳۸۷

۱۱۰۲۷۷

کتابخانه مرکزی
دانشگاه اصفهان

۱۳۸۷ / ۱۲ / ۲۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش ایران دوره‌ی اسلامی
خانم زینب جلالیان تحت عنوان

بررسی معاهدات و امتیازات بین ایران و انگلیس از دوره قاجار تا مشروطه

۱۳۲۴-۱۲۱۰/۱۹۰۶-۱۷۹۵م

در تاریخ ۱۳۸۷/۷/۲۹ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا

با مرتبه‌ی علمی استادیار

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مرتضی دهقان نژاد

امضا

با مرتبه‌ی علمی استادیار

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر مهدی مهرعلیزاده

امضا

با مرتبه‌ی علمی دانشیار

۳- استاد داور داخل گروه دکتر لقمان دهقان نیری

امضا

با مرتبه‌ی علمی استادیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر عنایت‌آبادی یزدانی

امضای مدیر گروه

مشکر و قدرانی

در اینجا لازم می‌دانم از همه کسانی که مراد انجام این پژوهش یاری رسانند تقدیر و تشکر نمایم:

از جناب آقای دکتر مرتضی دهقان نژاد که بارها سهمانی‌های دلسوزانه و استادانه‌شان مراد پیشبرد این پژوهش یاری رسانند و بی

شک اگر راه‌نمایی‌های ارزنده ایشان نبود این پژوهش به نتیجه نمی‌رسید.

یاد و خاطره شادروان دکتر مهدی مهرعلینژاده استاد مشاورم را گرامی می‌دارم و از خداند متعال علو درجات رادر سرای ابدی

برای ایشان طلب می‌نمایم.

از مدیر محترم گروه تاریخ جناب آقای دکتر علی‌اکبر کج‌باف و تمامی اساتید فاضل و ارزشمند گروه تاریخ دانشگاه اصفهان که

تمامی اندوخته‌هایم را بدیون زحمات این بزرگواران می‌باشم.

در پایان از زحمات همسر دلسوز و مهربانم که بزرگترین مشوق و همراه من در این مسیر بود تشکر می‌نمایم و موفقیت و سربلندی ایشان

را از خداوند بزرگ خواستارم.

تقدیم به

مهمسر مہربانم

به خاطر بامین بودنش

چکیده

همزمان با آغاز رقابتهای استعماری بین سه کشور روسیه، انگلیس، فرانسه در آغاز قرن نوزدهم و به خطر افتادن منافع انگلستان در هند، این کشور نیز به مانند دو رقیب دیگر نگاه خود را متوجه همسایگان هند بویژه ایران نمود. به خصوص بعد از تهدید هند از طرف فرانسه و روسیه، ایران به منزله دروازه هندوستان برای انگلیس اهمیت حیاتی یافت و دولت مزبور ایران را به عنوان سپر دفاعی هند مورد توجه قرار داد.

از طرف دیگر با حمله تزارهای روسیه به ایران که به منظور توسعه طلبی ارضی و یافتن راهی به آبهای گرم خلیج فارس صورت می گرفت، ایران نیز به دنبال متحدی اروپایی می گشت تا بتواند در برابر روسیه مقاومت کند. انگلستان با آگاهی از این نیاز قاجارها از این فرصت بهره برداری نمود. بدینصورت که با انعقاد معاهدات سیاسی- نظامی با ایران هم بزرگترین رقیب استعماری خود در آسیا را مشغول می نمود و هم می توانست از هر گونه حمله به هند جلوگیری نماید. از اینرو تنها نتیجه این معاهدات برای ایران طولانی شدن جنگهای ایران و روسیه و تضعیف هر چه بیشتر ایران بود که به صورت دولتی پوشالی در خط مقدم دفاع از هند باقی ماند. لازم به ذکر است که دولت انگلیس هر زمان منافعش ایجاب می کرد از تعهدات خود سر باز زده و با رقیب استعماری خود یعنی روسیه علیه دیگر رقبای متحد می شد و در این میان ایران قربانی منافع این کشور می گردید.

اما مرحله دیگر برنامه های استعماری انگلستان برای توسعه نفوذ خود در ایران، کسب امتیازات اقتصادی سیاسی بود که در نیمه دوم قرن نوزدهم اتفاق افتاد. این امتیازات ابتدا بیشتر با اهداف سیاسی صورت می گرفت و کمتر جنبه اقتصادی داشت ولی با واگذاری امتیاز داری به انگلستان و کشف نفت اهمیت حضور در ایران برای کشور مزبور افزایش یافت و با کنار رفتن رقیبانشان از ایران به دنبال انقلاب اکتبر روسیه، انگلیسی ها به تنهایی سرنوشت ایران را به دست گرفتند.

واژگان کلیدی: ایران، قاجاریه، انگلیس، معاهده، امتیاز

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ج	مقدمه
	فصل اول. کلیات
۱	۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن
۲	۲-۱- اهداف پژوهش
۲	۳-۱- پرسشهای پژوهش
۲	۴-۱- پیشینه تحقیق
۳	۵-۱- روش تحقیق
	فصل دوم. معرفی برخی از منابع
۴	۱-۲- اسناد
۵	۲-۲- منابع اولیه
۸	۳-۲- سفرنامه ها
۹	۴-۲- منابع تحقیقاتی
	فصل سوم. معاهدات؛ علل و پیامدها
۱۲	۱-۳- نگاهی به روابط ایران و انگلیس قبل از قاجاریه
۱۴	۲-۲- اوضاع و احوال سیاسی ایران در قرن نوزدهم
۱۴	۱-۲-۳- بررسی ساختار سیاسی و ماهیت حکومت
۲۴	۲-۲-۳- میزان آگاهی شاه و رجال ایران از تحولات بین المللی
۳۳	۳-۳- علل نظامی انعقاد قراردادها
۳۶	۴-۳- انعقاد معاهده مجمل
۳۷	۱-۴-۳- فصول معاهده مجمل
۳۹	۲-۴-۳- بررسی معاهده مجمل
۴۳	۵-۳- انعقاد معاهده مفصل
۴۴	۱-۵-۳- فصول معاهده مفصل
۴۷	۲-۵-۳- بررسی معاهده مفصل

عنوان	صفحه
۳-۶- معاهده تهران.....	۵۰
۳-۶-۱- فصول معاهده تهران.....	۵۰
۳-۶-۲- بررسی معاهده تهران.....	۵۲
۳-۷- معاهده پاریس.....	۵۵
۳-۷-۱- بررسی معاهده پاریس.....	۶۳
نتیجه فصل سوم.....	۶۶
فصل چهارم. امتیازات	
۴-۱- غل و زمینه های واگذاری امتیازات.....	۶۷
۴-۲- امتیاز رویتزر.....	۷۴
۴-۳- امتیاز کشتیرانی در کارون.....	۸۵
۴-۴- امتیاز بانک شاهنشاهی ایران.....	۹۳
۴-۵- امتیاز توتون و تنباکو.....	۱۰۳
۴-۵-۱- مخالفت روسها با امتیاز توتون و تنباکو.....	۱۰۷
۴-۵-۲- مخالفت های داخلی با امتیاز توتون و تنباکو.....	۱۱۱
۴-۶- امتیاز داریسی.....	۱۲۰
نتیجه فصل چهارم.....	۱۳۰
نتیجه.....	۱۳۱
پیوستها.....	۱۳۳
منابع و مآخذ.....	۱۵۰

مقدمه

آغاز روابط جدی و مستمر، میان ایران و انگلیس را باید از سال ۹۷۰ق/ ۱۵۶۲م در دوره صفوی به شمار آورد. انگلیسی‌ها با تقویت نیروی دریایی خود کم‌کم بزرگترین نیروی دریایی دنیا را به خود اختصاص دادند و با پیدایش انقلاب صنعتی این دولت گسترده‌ترین روابط اقتصادی، سیاسی و نظامی را در سراسر دنیا با دیگر کشورها برقرار کرد و تقریباً در تمام نقاط جهان حضور داشت.

طبیعتاً وضعیت جغرافیایی ایران به گونه‌ای بود که انگلستان نمی‌توانست از این کشور صرف‌نظر نماید و از دوره صفوی به بعد سعی کرد تا نمایندگی‌های تجاری خود را در جنوب ایران حفظ نماید. البته این امر در ابتدا توسط کمپانی هند شرقی انگلیس صورت می‌گرفت. اما اهمیت ایران برای انگلستان زمانی افزایش یافت که سراسر هند تحت سلطه این کشور در آمد و با آغاز قرن نوزدهم، به علت رقابتهای شدید استعماری، هند به عنوان مهمترین و ثروتمندترین مستعمره انگلیس به خطر افتاد. از اینرو کشور مزبور در سراسر قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم در ایران حضوری فعال و مستمر داشت. در این پژوهش سعی بر این است تا گوشه‌هایی از روابط ایران و انگلیس در قالب معاهدات و امتیازات مورد بررسی قرار گیرد. پرسشهایی که در این پایان‌نامه به آنها پرداخته شده به قرار زیر است:

۱. اوضاع سیاسی، نظامی قاچارها تا چه حد در انعقاد این معاهدات با انگلیسی‌ها تاثیر داشته است؟

۲. این معاهدات چه پیامدهایی را برای ایران به دنبال داشت؟

۳. چه علل و عواملی در واگذاری امتیازات به انگلیس موثر بود؟

۴. امتیازات واگذار شده چه پیامدهایی را برای ایران به همراه داشت؟

این پایان‌نامه در چهار فصل به شرح ذیل تدوین شده است:

فصل اول: در این فصل تحت عنوان کلیات به مباحث مقدماتی رساله به طور مختصر پرداخته شده است.

فصل دوم: در این فصل برخی از منابع استفاده شده در رساله به طور اجمال معرفی شده است.

فصل سوم: در این فصل ابتدا علل و زمینه‌های انعقاد معاهدات سیاسی- نظامی بین ایران و انگلیس در قرن نوزدهم مورد بحث قرار گرفته است. سپس به چگونگی انعقاد و پیامدهای برخی از این معاهدات پرداخته شده است.

فصل چهارم: در این فصل نیز ابتدا به طور مختصر به علل و زمینه‌های واگذاری امتیازات به انگلیسی‌ها پرداخته شده و سپس چگونگی واگذاری و پیامدهای برخی از امتیازات واگذار شده به انگلیس مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل اول

کلیات

در این فصل ابتدا مساله پژوهشی و اهمیت آن مورد بررسی قرار می گیرد. در ادامه اهداف، پرسشها و پیشینه تحقیق مطرح و در نهایت روش تحقیق در این پژوهش تعیین می گردد.

۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن

کشور ایران به لحاظ موقعیت سوق الجیشی و اهمیت اقتصادی از قرن نوزدهم توجه کشورهای اروپایی بویژه دو قدرت رقیب آن روز یعنی روسیه و انگلیس را به خود جلب کرد. دولت انگلیس باب مناسبات سیاسی و اقتصادی خود با ایران را از طریق انعقاد عهدنامه و قراردادهایی که عمدتاً بدون در نظر گرفتن منافع ایران و به منظور تحقق بخشیدن به اهداف استعماری بود، آغاز نمود. تلاش برای نفوذ بیشتر در ایران، از زمان ناصرالدین شاه به بعد به نحو دیگری نمود پیدا کرد و آن رقابت تنگاتنگ این کشور با روسیه در جهت کسب امتیازات و مزایایی بود که هیأت حاکمه ایران و کارگزاران حکومت، اغلب خود زمینه آن را فراهم می نمودند، بگونه ای که در قبال دریافت رشوه و سهم ناچیزی از امتیازات واگذار شده، چشم به روی منافع ملی ایران بسته بودند و به این ترتیب موقعیت سیاسی و اقتصادی ایران روز به روز به سوی تزلزل و سستی پیش رفت و واگذاری منابع حیاتی کشور به اتباع و دول اروپایی به ویژه روس و انگلیس عملاً ایران را به کشوری نیمه مستعمره تبدیل نمود.

در این پایان نامه که روابط و مناسبات ایران و انگلیس از ابتدای دوره قاجار تا انقلاب مشروطه مورد بحث و بررسی قرار می گیرد محورهای عمده بحث عهدنامه های مفصل، مجمل، پاریس و برخی از امتیازات سیاسی و اقتصادی انگلیسیها در ایران دوره قاجار می باشد.

در باب اهمیت موضوع می توان گفت که این عهدنامه ها و امتیازات از عمده ترین عوامل انحطاط و عقب مانده نگه داشته شدن ایران در دو قرن اخیر به شمار می روند و شناخت و بررسی عوامل و شرایطی که منجر به پدید آمدن این وقایع شد و همچنین شناخت پیامدهای ناشی از آنها می تواند برای برنامه ریزان سیاست خارجی و نهادهای موجود اهمیت فراوانی داشته باشد.

۱-۲- اهداف

۱- بررسی و شناخت عوامل و شرایطی که منجر به انعقاد این عهد نامه ها شد.

۲- بررسی و شناخت عوامل و شرایطی که انگلیسی ها را در کسب امتیازات در ایران یاری می داد.

۳- بررسی و شناخت پیامدهای ناشی از این عهدنامه ها و امتیازات.

۱-۳- پرسشهای پژوهش

۱- اوضاع سیاسی، نظامی قاجارها تا چه حد در انعقاد این معاهدات با انگلیسی ها تاثیر داشته است؟

۲- چه علل و عواملی در واگذاری امتیازات به انگلیس موثر بود؟

۳- این معاهدات و همچنین امتیازات واگذار شده به انگلیس چه پیامدهایی را برای ایران به همراه داشت؟

۱-۴- پیشینه تحقیق

۱- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی؛ محمود محمود.

در این کتاب به تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس پرداخته شده و این روابط از قرن سیزدهم میلادی مورد بررسی قرار گرفته است. اما مطالب عمده کتاب در رابطه با مناسبات دو کشور در قرن نوزدهم می باشد.

۲- عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات؛ ابراهیم تیموری.

در این کتاب امتیازات سیاسی - اقتصادی عمده ای که روس و انگلیس تا دوره مشروطه در ایران تحصیل کرده اند شرح داده شده و کتاب شامل مطالب زیر می باشد:

بخش اول: شرح حال و تاریخ زندگانی اشخاص اصلی و مهمی که در اعطای امتیازات دخیل بوده اند.

بخش دوم: روابط ایران و انگلستان و امتیازاتی که انگلیسها تا آغاز مشروطیت در ایران تحصیل کرده اند.

بخش سوم: روابط ایران و روسیه و امتیازاتی که روسها تا آغاز مشروطیت در ایران تحصیل کرده اند.

۳- روس و انگلیس در ایران ۱۸۶۴ م- ۱۹۱۴ م؛ فیروز کاظم زاده .

این کتاب تاریخ روابط انگلیس و روسیه در ایران در نیم قرن منتهی به جنگ جهانی اول را بررسی می کند.

در این کتاب به تحلیل و بررسی برخی از امتیازات عمده انگلیسی ها تا دوره مشروطه پرداخته شده و چگونگی

اعطای این امتیازها و همچنین اجرا یا انحلال آنها مورد بررسی قرار گرفته است.

۴- تاریخ اقتصادی ایران در عصر نوزدهم؛ چارلز عیسوی.

در این کتاب علاوه بر اینکه جنبه های مختلف اقتصاد ایران در دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است، در

رابطه با رقابت روس و انگلیس و تاثیر امتیازات واگذار شده به آنها بر اقتصاد ایران بحث شده است.

۵- گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران؛ محمد علی جمالزاده.

نویسنده در این کتاب اوضاع اقتصادی ایران را در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم مورد ارزیابی قرار داده است.

همچنین تاثیر امتیازات خارجی بر اقتصاد ایران بررسی گردیده است.

۶- ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی؛ ویلهلم لیتن.

در این کتاب علاوه بر اینکه به امتیازات اخذ شده توسط اروپاییان در ایران پرداخته شده تا حدودی هم به بررسی

و تبیین سیاستهایی که انگلستان در ایران دنبال می کردند می پردازد.

با وجود تالیفات و تحقیقات متعددی که در رابطه با عهد نامه ها و امتیازات انگلیسی ها در ایران صورت

گرفته، اما اغلب این منابع بیشتر به توصیف و چگونگی انعقاد این عهدنامه ها و یا امتیازات پرداخته و به پیامدها و

آثار این وقایع پرداخته اند. لذا در این رساله سعی بر این است که برخی از عهدنامه ها و امتیازات انگلیس

در ایران تا دوره مشروطه به صورت یکجا بررسی شود و تا حد امکان به آثار و پیامدهای این وقایع پرداخته شود.

۱-۵- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی است که بر پایه اسناد و منابع کتابخانه ای می باشد.

فصل دوم

معرفی برخی از منابع

در این فصل به طور مختصر برخی از منابع مورد استفاده در این پایان نامه معرفی شده اند. این منابع در چهار دسته شامل اسناد، منابع اولیه، سفرنامه ها و منابع تحقیقاتی مورد ارزیابی قرار گرفته اند.

۲-۱- اسناد

اسناد، مدارک تاریخی بسیار مهمی هستند که چون در روند اداری و روزمره ای خود تولید شده اند، از بسیاری داورها و ملاحظه کاریها که در آثار مورخان ممکن است وجود داشته باشد به دور هستند. به همین دلیل می توانند منبع موثقی برای مطالعات تاریخی به شمار آیند.

اسناد استفاده شده در رساله حاضر، بیشتر از دسته اسناد منتشر شده می باشند. چرا که با گذشت نزدیک به یک قرن از فروپاشی سلسله قاجار، بسیاری از اسناد مربوط به این دوره منتشر شده اند. از این رو در تدوین این پژوهش، بیشتر از این دسته اسناد که به صورت مدون به چاپ رسیده اند، استفاده شده است.

۲-۱-۱- اسناد منتشر نشده

در این پژوهش تعدادی از اسناد منتشر نشده سازمان اسناد ملی ایران مورد استفاده قرار گرفته است. اسناد مزبور در رابطه با امتیاز توتون و تنباکو و بازتاب این امتیاز در روزنامه های روسی و انگلیسی می باشد.

۲-۱-۲- اسناد سیاسی دوران قاجاریه و یکصد سند تاریخی

هر دوی این آثار توسط ابراهیم صفایی جمع آوری و تدوین شده است. کتب مزبور حاوی اسناد گوناگونی از دوره قاجار در زمینه هایی مانند امتیازات، رجال و کارگزاران، و دخالت‌های دول بیگانه، خصوصاً روس و انگلیس در امور داخلی ایران می باشد. از این مجموعه ها در فصل چهارم پژوهش استفاده شده است.

۲-۱-۳- اسنادی از روابط ایران و انگلیس در عهد محمدشاه قاجار

این مجموعه توسط مینا ظهیر نژاد تالیف و تدوین شده است. اثر مزبور حاوی اسنادی از دوران محمدشاه قاجار در ارتباط با ایران و انگلیس، و مسایل و مناسبات دو کشور است. اسناد این کتاب در زمینه هایی مانند: مسئله هرات، سران و کارگزاران دو کشور، امور سیاسی، قراردادها، روابط تجاری، و روسیه در ارتباط با ایران و انگلیس می باشد. از اسناد مزبور در فصل مربوط به معاهدات استفاده شده است.

۲-۲- منابع اولیه

۲-۲-۱- ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)

این کتاب در سه جلد توسط محمد تقی خان لسان الملک سپهر به نگارش درآمده است. لسان الملک دوره سه پادشاه قاجار یعنی از فتحعلی شاه تا ناصرالدین شاه را تجربه کرد و ۸۱ سال زیست. از همان دوران جوانی وارد کارهای دیوانی شد و در سال ۱۲۵۸ق/۱۸۴۲م به دستور محمد شاه و تشویق حاج میرزا آقاسی مامور شد تا تاریخ قاجاریه را به رشته تحریر در آورد.

سپهر کتاب اول تاریخ قاجاریه را در دو جلد (از آغاز تا پایان سلطنت فتحعلی شاه جلد اول و سلطنت محمد شاه را در جلد دوم) تالیف کرد. در عهد ناصرالدین شاه هم جلد سوم یا کتاب دوم را نوشت و در سال ۱۲۷۴ق/۱۸۵۷م به پایان برد. ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)، اطلاعات مفیدی راجع به امور داخلی ایران بدست می دهد و تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره سه پادشاه را به تصویر کشیده است. بزرگترین ایرادی که بر وی گرفته اند، عناد و بی انصافی اش در مورد امیرکبیر و تملق گویی اوست.

۲-۲-۲- روضه الصفای ناصری

رضاقلی خان هدایت در سال ۱۲۱۵ق/۱۸۰۰م به دنیا آمد. پدرش جزء دیوانیان آقامحمد خان و فتحعلی شاه بود. رضاقلی خان کارهای دیوانی را از دستگاه حسینعلی میرزا فرمانفرما و حسنعلی میرزا شجاع السلطنه شروع کرد.

پس از فوت ملک الشعراى دربار فتحعلی شاه به تهران احضار شد. در زمان محمدشاه سرپرستی و تربیت یکی از فرزندان محمدشاه به نام عباس میرزا ملک آرا را بر عهده داشت.

در زمان ناصرالدین شاه ابتدا در دارالفنون کارهایی به او محول شد. سپس ناصرالدین شاه او را مامور نوشتن ذیل روضه الصفا کرد. رضاقلی خان روضه الصفاى ناصری را در سه مجلد به رشته تحریر در آورد، که در سال ۱۲۷۰ق/ ۱۸۵۳م همزمان با هفتمین سال سلطنت ناصرالدین شاه به شرح ذیل به پایان برد:

جلد هشتم یا مجلد اول روضه الصفاى ناصری: در بیان وقایع سلسله صفویه و افشار.

جلد نهم یا مجلد دوم روضه الصفاى ناصری: در بیان وقایع سلسله زندیه و سلسله قاجاریه تا پایان سلطنت فتحعلی شاه قاجار.

جلد دهم یا مجلد سوم روضه الصفاى ناصری: در بیان سلطنت محمد شاه و هفت سال از سلطنت ناصرالدین شاه قاجار.

هر چند این کتاب به مانند اغلب تالیفات درباری عصر قاجار از بیان برخی از حقایق خودداری نموده و به تملق و چاپلوسی از قاجارها پرداخته است، با این وجود کتاب مزبور حاوی اطلاعات مفید و متقنی در رابطه با اوضاع سیاسی ایران در عصر قاجار و روابط ایران با دول اروپایی تا سالهای نخستین پادشاهی ناصرالدین می باشد.

۲-۲-۳- تاریخ بیداری ایرانیان

این کتاب اثر ناظم الاسلام کرمانی می باشد که یکی از نخستین نمونه های تاریخنگاری نوین در ایران به شمار می رود. کتاب مزبور حاوی اطلاعات سودمندی درباره اوضاع و احوال سیاسی ایران از اواخر دوره ناصری به بعد می باشد. این کتاب با پرداختن به شاهان، رجال و کارگزاران دوره قاجار، نقش آنها را در پیشبرد و یا انحطاط ایران مورد بررسی قرار داده است. در این اثر به برخی از امتیازات و اگذار شده به بیگانگان و پیامدها و بازتابهای این امتیازات در بین اقشار مختلف مردم ایران اشاره شده است.

۲-۲-۴- روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه

نوشته محمدحسن خان اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات ناصرالدین شاه می باشد. او از مورخین فعال دوره قاجار است که کتابهای متعددی را به رشته تحریر در آورده است. کتاب روزنامه خاطرات وی شامل وقایع پانزده سال آخر

سلطنت ناصرالدین شاه می باشد و یکی از مهمترین منابع این دوره به شمار می آید. در این اثر اطلاعات باارزشی را درباره دخالت‌های روس و انگلیس در همه امور ایران می توان مشاهده کرد.

۲-۲-۵- خلسه

کتاب خلسه از نوشته های باز پسین سالهای زندگی محمد حسن خان اعتماد السلطنه و دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار است. نویسنده جرات آن را نداشته که اندیشه خود را آزادانه و بی پروا به روی کاغذ آورد از اینرو چنین می نماید که در حالت بین خواب و بیدار دیده است که پادشاهان ایران یازده تن از صدور قاجار را از حاجی ابراهیم اعتمادالدوله شیرازی تا میرزا علی اصغر خان اتابک امین السلطان به بازپرسی کشیده و درباره آنها داوری کرده اند. از این کتاب در رابطه با شناخت ماهیت و اقدامات برخی از رجال عصر قاجار استفاده شده است.

۲-۲-۶- خاطرات سیاسی امین الدوله

این کتاب شرح حالی است از میرزا علی خان امین الدوله به قلم خود او، که به مانند بسیاری از شرح حالهای دیگر که به قلم مردان سیاسی نوشته می شود آئینه ای از اوضاع سیاسی زمان مولف است. در این کتاب دسته بندیهای سیاسی، دسیسه بازیها و کینه ورزیهای رجال ایران نسبت به یکدیگر به تصویر درآمده است که از خلال این نوشته ها و افشاگریهای هر کدام از افراد نسبت به یکدیگر، تا حدودی می توان به شخصیت واقعی آنان پی برد. علاوه بر این چون مولف از رجال سیاستمدار بلندپایه دوره ناصری و مظفری می باشد، کتاب وی می تواند به عنوان منبعی ارزشمند و معتبر برای شناخت اوضاع تاریخی آن مقطع مورد استفاده قرار گیرد. در این کتاب رقابت دو کشور روس و انگلیس، دخالتها و کارشکنی های این دو دولت در امور داخلی ایران به تصویر در آمده است.

۲-۲-۷- رسایل سیاسی عصر قاجار

این کتاب تالیف و تدوین غلامحسین زرگری نژاد می باشد. کتاب مزبور شامل فصول مهمی است در تاریخ افکار، تاسیسات سیاسی و اقتصادی جدید، و حرکت اجتماعی ایران در دوره قاجار. این اثر حاوی منابع منتشر نشده ای مانند: اندرزنامه ها، جزوه های سیاسی، رسالات برخی از نویسندگان اجتماعی، اسناد رسمی، مجموعه های مدارک طبقه تجار و غرضحالهای طبقات عامه مردم است. از اینرو کتاب مزبور را می توان به عنوان

مجموعه ای از اسناد ارزشمند و معتبر تاریخی مورد استفاده قرار داد، که در شناسایی اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره قاجار بسیار مفید می باشد.

۲-۳- سفرنامه ها

سفرنامه های غربی، حاوی نکات درخور توجهی درباره بسیاری از مسایل تاریخ ایران در دوره قاجار هستند. اصولاً گزارشهایی که در سفرنامه های غیر ایرانیان درباره مسایل ایران نوشته شده، از این جهت که به دور از جو اختناق حاکم بر کشور بوده، از اهمیت زیادی برخوردار است.

۲-۳-۱- ایران و قضیه ایران

اثر جرج ناتیل کرزن^۱ می باشد که در سال ۱۳۱۰ق / ۱۸۹۲م به رشته تحریر درآمده است. این کتاب یکی از مهمترین منابع در مورد تاریخ قاجار می باشد. زیرا که نتیجه مسافرتهای او به ایران و بهره مندی از آرشیو وزارت خارجه انگلیس می باشد که وی مدت چندین سال به عنوان کفیل و وزیر در آنجا به کار اشتغال داشت. مجموعه مطالب دو جلدی این اثر می تواند محقق را در درک اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره قاجار، بویژه از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه به بعد، یاری نماید. در این کتاب رقابت دو دولت امپریالیستی روس و انگلیس در دوره مورد بحث به خوبی به چشم می آید.

۲-۳-۲- سفرنامه اوژن فلاندن^۲ به ایران

اوژن فلاندن فرانسوی در سال ۱۲۵۵ و ۱۲۵۶ق / ۱۸۴۰ و ۱۸۴۱م به اتفاق یک هیات سیاسی که عازم دربار محمدشاه بودند، به ایران آمده است. نویسنده این سفرنامه به علت آگاهی و شناختی که از ایران داشته، با علاقه کامل و دقت نظر زیادی به توصیف آثار تاریخی و طبیعی و آداب و رسوم ایران می پردازد. فلاندن به تلاشهای فرانسویان برای نزدیکی به ایران و همچنین کارشکنی های روسیه و انگلیس اشاره می کند. علاوه بر این در توصیف دربار و وضعیت سیاسی و نظامی ایران، مطالب ارزنده ای دارد.

1. Curzon
2. Oujen Flonden

۲-۴- منابع تحقیقاتی

۲-۴-۱- تاریخ روابط ایران و انگلیس در قرن نوزدهم

این کتاب اثر محمود محمود می باشد که در آن تقریباً بطور کامل و جامع همه مطالب مربوط به روابط ایران و انگلیس و سیاستهای این کشور در قرن نوزدهم را جمع آوری کرده است. منابعی که نویسنده از آنها استفاده نموده، علاوه بر اسناد سیاسی که بر آنها دسترسی داشته، از کتب مورخین و سیاحان انگلیسی، رجال سیاسی، صاحب منصبان نظامی، که به ایران آمده و مدتها در ایران مأموریت داشته اند، می باشد. علاوه بر این، کتاب مزبور مدارک زیادی نیز در رابطه با دیپلماسی و روابط ایران و روسیه در قرن نوزدهم را به نمایش می گذارد. و همچنین نقش انگلیسی ها در تجاوزات و تحمیل معاهدات روس بر ایران را با استناد به مدارک و اسناد معتبر ارائه می کند.

۲-۴-۲- تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوره صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی

این کتاب تألیف عبدالرضا هوشنگ مهدوی می باشد. در این اثر روابط ایران با همسایگان و با اروپاییان در طی قرون جدید و معاصر تا پایان جنگ جهانی دوم مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به اینکه کتاب مزبور یکی از مشهورترین تحقیقات انجام شده در زمینه روابط خارجی ایران می باشد و تا حدودی به عنوان منبعی مورد اعتماد به آن رجوع می شود، در این رساله نیز در مبحث مربوط به معاهدات، این کتاب مورد استناد قرار گرفته است.

۲-۴-۳- عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران

این کتاب تألیف ابراهیم تیموری می باشد که در رابطه با امتیازات واگذار شده به روسیه و انگلیس در سه بخش، به شرح زیر تدوین شده است:

بخش اول. شرح حال و تاریخ زندگانی اشخاص اصلی و مهمی که در اعطاء امتیازات دخیل بوده اند.

بخش دوم. روابط ایران و انگلیس و امتیازاتی که انگلیسیها تا آغاز مشروطیت در ایران تحصیل کرده اند.

بخش سوم. روابط ایران و روسیه تزاری و امتیازاتی که روسها تا ظهور مشروطیت در ایران بدست آورده اند.

نویسنده در تدوین کتاب از اسناد و مدارک کتابخانه و بایگانی وزارت امور خارجه، کتابخانه سلطنتی و کتابخانه های شخصی و نسخه های خطی موجود در آنها بهره جسته است. از اینرو کتاب مزبور در زمینه امتیازات، اثری منحصر به فرد می باشد.

۲-۴-۴- تاریخ اقتصادی ایران در قرن نوزدهم

اثر فوق توسط چارلز^۱ عیسوی گردآوری و تالیف شده است. این کتاب حاوی اسناد و مقالات با ارزشی است که در آن اطلاعات مفیدی درباره اقتصاد ایران و تحولات آن در قرن نوزدهم وجود دارد. از ویژگیهای خوب این کتاب گزینشهای آن از مقالات و کتابهای مختلف به زبانهای متعدد جهان می باشد که دیدگاههای متفاوتی را عرضه کرده است. در این کتاب علاوه بر آنکه جنبه های مختلف اقتصاد ایران در دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته، درباره تاثیر رقابت روس وانگلیس و امتیازات واگذار شده به آنها در اقتصاد ایران نیز بحث شده است.

۲-۴-۵- گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران

گنج شایگان از مهمترین منابع موجود در راستای تحقیق در اقتصاد ایران و تاثیر امتیازات خارجی بر آن به شمار می رود. جمالزاده در این کتاب اوضاع اقتصادی ایران را در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به تصویر کشیده است. صادرات و واردات، جداول مربوط به آن، قرضه های خارجی دولت قاجار و امتیازات واگذار شده به روس وانگلیس از جمله مسایل مهمی می باشد که در این کتاب به آن اشاره شده است.

۲-۴-۶- روس وانگلیس در ایران

این اثر نوشته فیروز کاظم زاده می باشد و توسط منوچهر امیری به فارسی ترجمه شده است. از آنجا که پدر نویسنده سالهای متمادی سفیر ایران در روسیه بوده است، مولف به علت پرورش و تحصیل در این کشور آشنایی کاملی با زبان و فرهنگ روسیه دارد. به علت آشنایی نویسنده با زبانهای روسی وانگلیسی و دسترسی به آرشیوهای کشورهای مختلف از قبیل روسیه، انگلیس، ایران و آمریکا، کتابی بی نظیر بر پایه اسناد و مدارک دست اول تالیف نموده است. تا جایی که این کتاب را می توان مجموعه ای از اسناد آرشیوهای مختلف دنیا نامید.

این کتاب، تاریخ روابط روس وانگلیس در ایران را در طی نیم قرن پیش از جنگ جهانی اول بررسی می کند. رویارویی و کشمکش های این دو کشور استعماری در ایران و آسیای مرکزی با توجه به شواهد و اسناد